

Vastandlikke suundumusi järgides

Ilmar Vene*

Dokumenteeritud pärimus räägib, et keiser Julianus, kes hiljem sai kuulsaks Ususttaganeja nime all, olevat surmavalt haavatuna jõudnud ütelda: „Oled võitnud, galilealane.“ Ütlus on nii tuntud (Henrik Ibsenil kaheosaline näidend „Keiser ja galilealane“, kõnelemata Leo Metsari neljaköitelisest „Keiser Julianusest“), et selle tähendust nagu ei sobigi seletada, kuid praeguses olukorras, mil mineviku tundmisest palju ei hoolita, peaks erandi tegemine olema lubatud; ütelligem siis, et keiser, olles unistanud paganluse taastamisest, tunnistas selle resigneerunud tõdemusega oma allajäämist.

Pärast renegaatliku valitseja surma ennistati kristluse juhtseisund, kuid paganluse ametlik keelustamine sellega ei kaasunud: teatavasti suleti „Platoni akadeemia“ alles 529. aastal; mitmed ajaloolased on arvanud, et keskaja algust sobiks kõige paremini tähistama just see daatum. Seejuures on jäänud vääriliselt täheldamata, et sellesama aastaarvuga tavatsetakse dateerida ka „Justinianuse koodeksi“ valmimist; selgub seega, et kuulus monarh oli huvitatud mitte ainult keelustamisest, vaid ka säilitamisest.

Mispärast väärrib aastaarv 529 erilist esiletõstmist? Eks ikka suurejoonelise sümboolika tõttu: ühelt poolt määratakse kristlusele eelnenud mõtlemisviis „ametlikult“ põlastusväärsete nähtuste hulka, kuid samas kantakse hoolt, et hoida suutmist mööda alal paganlikes oludes võrsunud jurisprudentsi. Et õiguslane kirjavara oli kuuenda sajandini säilinud väga fragmentaarselt, tundub peaaegu endastmõistetav; niisiis oleks õigem iseloomustada tollaseid püüdlusi sõnadega: päästa veel mis päästa annab.

Ühtaegu ilmub siinkohal peibutav pisiküsimus: kumba neist kahest, keelustamist või säilitamist, pidada olulisemaks? Tundub, et sedapuhku tohiksime õiguse anda traditsioonile: „Platonliku akadeemia“ kaotamist, nagu ülalpool juba vihjatud, on võetud koguni keskaja algusena, sellal kui „Justinianuse koodeksi“ teokssaamine jäi paljanisti kultuurilooliseks sündmuseks, üheks paljude teiste seas. Tõsi muidugi on, et Bologna ülikoolis hooliti esma-joones õigusteadusest, s. t. Rooma õigusest, ja veelgi rohkem vastab tõeale, et 16. sajandist peale hakati Lääne-Euroopas „Justinianuse koodeksiga“ lakkamatult tegelema (Theodor Mommsen sisustas kogu oma pika elu nonde kirjamälestiste uurimisega), kuid suurteose koostamise ajal oli see kõik veel kaugel tuleviku küsimus. Bütsantsis ei tõusnud saavutus siseriiklikust tasandist kõrgemale. Mida selles ikka nii ebaloomulikku, kui kristlik Rooma impeerium tunneb huvi oma paganliku eelkäija seadusandluse vastu? Nii küsida on põhjust seda enam, et just tänu Bütsantsile jäi antiikne kirjasõna, olgugi väga fragmentaarselt, tunduval määral siiski alles. Seda meeles pidades tundub loomulik, et säilitamise sihiga hakati koondama ka juriidilist laadi kirjamälestisi.

Säilitajate sallivast suhtumisest tohib vist rääkida täiel häälel; oluks teisiti, siis Julianus Ususttaganeja, keda mõnikord on nimetatud teiseks, Neroga võrreldavaks antikristuseks, poleks ümberkirjutajate silmis armu leidnud. Seda kummalisem tundub, et isegi eesti keele piires on ülistatud araablase suurejoonelist tolerantsust; tuntakse ju kristluse inimvihkjalikku fanatismi nii üldiselt, et selle kõrval ilmuvad kõik ülejäänud usundid sallivuse mus-

* Ilmar Vene (1951), kirjanik, tõlkija, Kolkja side, 60301 Tartumaa, ilmar@vene.ee

ternäidistena. Kuid vähemasti tõeluse najal saab säärase hoiaku paikapidavust vaidlustada. Antiikkultuur on säilinud väga fragmentaarselt, kuid armetute riismete kõrval, mida tuntakse Araabia ja Pärsia „paganlustest“ pärinevaina, on tegemist lausa omaette maailmaga. Kuni tänase päevani juhitudvud tõsimeelsed islamiusulised veendumusest, et pärast ainuõige usundi ilmumist ei tohiks varasemal sõgedusel eluõigust olla. Selles osas jagatakse truult ammumstel aegadel valitsenud suhtumist: pikad katkendid „Avestast“ jäid alles tänu „tulekummardajaile“, kes põgenesid Ida-India aladele.

Bütsantsis polnud säärasest tõrjehoiakust jälgegi; Homeros oli sedavõrd „paganlik“, et ta häiris isegi Platonit, kes mahukate eeposte teksti olevat tundnud peast. Õnneks kirjasõna paljundavad mungad, kristliku fanatismi esindusnäidised, olid jumalikust Platonist leebemad; sajandist sajandisse jätkasid nad mahukate tekstide paljundamist, kuni neid lõpuks kogunes nii palju, et mingil määral hakkas Kreeka kirjasõna jõudma isegi Lääne-Euroopa aladele. Kõnealuse paljundamistöö puhul võib ju ebakõlasidki täheldada; paneb näiteks imestama, mispärast ei suudetud alal hoida varasemate lüürikute loomingut: pole ju kahtlust, et lühikesi tekste kirjutatakse ümber hõlpsama vaevaga kui pikki. Ilmselt tuleb mõnda, et varasemate lüürikute looming Bütsantsi munkadeni ei jõudnud.

Aga kui seal paganlikke kirjamälestisi koheldi nii heatahtlikult, siis mispärast ei võrsunud impeeriumi idapoolsetel aladel liikumist, mis olnuks võrreldav suurnähtusega, mida juba sajandeid tuntakse „renessansi“ nime all? Millega seletada, et riigis, kus sajandist sajandisse paljundati järeltulevate põlvete jaoks kirjamälestisi, mida peeti tulevase vaimuloo aluspõhjaks, kuigi nende päritolu ja ilmumise aeg olid tuntud väga ebamääraselt – millega seletada, et säärasest oludes ei ilmunud inimesi, kes kaugest ja hiilgavast minevikust oleksid vaimustunud kirglikumalt? Ometi pole midagi sellesarnast tuntud; isegi Nikolai Konrad, kes oli veendunud, et „renessansi“ tuleks pidada ülemaailmseks nähtuseks ja kes inimkonna ajalooast avastas üha uusi ilminguid, mis avastaja meelest võisid arvesse tulla „renessanssidenä“ – isegi tema pole (minu teada) kunagi osutanud, et Ida-Rooma impeeriumis oleks eales endast märku andnud vaimustumine paganlikust minevikust.

See omakorda suunab mõttekäigu impeeriumi läänepoolsele osale: miks just sealseid olud viisid liikumiseni, mis kujunes määravaks kogu inimkonna edasise arenguloo jaoks? Lugeja, kes nn. europotsentrismi suhtub tõrjuvalt, võib ju sellist küsimust viimseniminevaks liialduseks pidada; eks me tea, et kõik vaimuväärtused on lähtunud ikka Idast: *ex oriente lux!* Öhtumaa uuem ajalugu algab nii vaevaliselt ja läbipaistmatult, et inglise keelt kasutavad ajaloolased on selle tähistamiseks lasknud käibele isegi paljuütleva nimetuse: *dark ages*. Araablased, s. t. islami usku levitavad vallutajad olid need, kelle edumeelne kultuur ei lasknud öhtumaal täielikult pimedusse uppuda. Isegi Kreeka filosoofia jõudis Euroopa barbarite juurde nende kaudu, kõnelemata juba loodusteaduse algetest ja „araabia numbritest“.

Ennist öeldu peab paika, aga tõsiasjaks ometi jääb, et loodusteaduslikkus praeguses mõttes muutus võimalikuks alles pärast „maailma ja inimese avastamist“ (J. Burckhardt). Kui keegi vaevub pisutki huvituma loodusteaduste varasemast ajalooast, siis kedagi muud peale eurooplaste ta „loodusuurijate“ seast ei leia. Küll on teada, et paljud euroopalikeks peetavad väärtused olid tuntud juba muistses Hiinas: püssirohi, kompass, trükikunst ja isegi paberraha polnud „keskaegsete“ hiinlaste silmis midagi erakordset. Aga miskipärast pole kuulda, et need erakordsed saavutused oleksid Keskriigis leidnud üldisemat rakendamist. Igatahes pole hiinlased „maailma avastamises“ väljapaistvat osa etendanud, küll aga on teada, missuguseid kannatusi põhjustasid neile „oopiumisõda“ ja muud eurooplaste kuriteod. Jaapanist parem üldse ei räägi: kristlaste esimese „misjoni“ lõpptulemuseks kujunes täielik katastroof; tõusva päikese maa isoleeris end Euroopast põhimõtteliselt, jättes erandkorras kehtima ainult siled med väikese Hollandiga. Kuid niisama hästi on teada, millega see põhimõtteline isolatsioon lõppes: juba 19. sajandil hakati kunagisi vaenlasi jäljendama sellise agarusega, et mõneski

asjas tõusid õpilased oma õpetajaist kõrgemale. Kaug-Ida riikide saavutused on juba ammu muutunud üldiseks kõneaineks, aga tuleks mees pidada, et elektroonika imed märgivad kõigest lõpustaadiumi arenguteel, mille läbimist alustati Euroopas uusaega sisse juhataval sajandeil.

Tohime seega möönda, et poleks midagi kohatut, kui varauusaegset Euroopat kujutleksime alglättena, millest on võrsunud praegune olukord; ja ühtaegu peaks selline mööndus muutma mõistetavaks „europotsentrismi“ ilmumise: juba Friedrich Schiller oli Euroopa üleolekus muust maailmast sedavõrd veendunud, et ta ei vaevunud kõnealust eriseisundit isegi põhjendama. Tema eeskuju on järginud ka vähema suurusjärguga mõtestajad; vähemasti minu teada pole keegi tänase päevani huvitunud tõsimeeli küsimusest, mispärast just Lääne-Euroopa pidi oma arengus jõudma nii ebatavalise seisundini. Jacob Burckhardt kirjutas „maailma ja inimese avastamisest“ suurepärase raamatu (õigemini küll kavandatud teose esimese osa), kuid küsimus taassünni võimalikest põhjustest jääb tal vähimagi tähelepanuta. Nikolai Konrad populariseeris kogu elu jooksul mõtet, et Itaalia renessansiga analoogsed ilmingud on endast märku andnud mujalgi, kuid tal polnud mõtteski huvi tunda põhjuslikkusega seostuvate küsimuste vastu; ta ei saanudki mingit huvi ilmutada, kuna tema kujutus „renessansist“ oli kaugel rahuldavast: vastasel korral ta oleks mõistnud, et inimkonna ajalugu tunneb AINULT ÜHT renessanssi. Ja kõik põhiline, mis selle nähtuse üldjooneliseks mõistmiseks tarvilik, sisaldub juba nimes „renessanss“, see tähendab „taassünnis“. Jääb vaid lisada, et jutt käib paganlike väärtuste ja hoiakute taassünnist, mis kristluse ilmumisest peale olid arvatud jäädavalt ületatuiks. Taas jõuame küsimuseni: mispärast ärkas hingusele määratud paganlus ellu ainult Lääne-Euroopas? Kristlust ometi tunnistati määrava väärtusena ka idaaladel. Venemaa kui suhteliselt hilja ristiusustatud riik võiks siinkohal jääda kõrvale, kuid seda suuremat tähelepanu pälvib Bütsants, see tähendab riik, kus sidemed paganlusega olid tugevamad kui kusagil mujal.

Mispärast paganlik minevik Konstantinoopoli asukaid ei vaimustanud? Vahest tohiksime peapõhjust näha Ida-Rooma impeeriumi eeliseisundis; Bütsantsis puudusid hädad, mille all kannatas impeeriumi barbaarseks muutunud lääneosa. Küll oli igapäevamus ka idaosas kõike muud kui muretu; barbarid olid pikki sajandeid unistanud tseesarite linna paljaksröövimisest ja lõpuks neil õnnestuski Esimene Rooma hävitada. Teadagi nähti suurejoonelist saaki ka Konstantinoopolis, see tähendab Teises Roomas, kuid väga pikka aega jäid röövlite püüdlused ühetähendusliku tagajärjeta. Pärast impeeriumi lääneosa langemist jäi Bütsants püsima peaaegu terveks aastatuhandeks.

Ja vähemasti Konstantinoopoli piires oli kõik endistviisi hiilgav; selles ehk seisneski peapõhjus, mispärast Teisel Roomal tuli lõpuks leppida talle ette nähtud saatusega. Bütsantsliku stagnatsiooni, tohib oletada, põhjustas Ida-Rooma keisririigi igavene erandlikkus. Vähe sellest et Konstantinoopolile alluv riik oli ainsana legaalne, seal oldi ka kõige kristlikum ja kõige haritum. Küll nimetasid Bütsantsi asukad end „roomlasteks“ kreeka keeles, kuid selle muutuse oli ära pühitsenud jumalik tahe. Esimene Rooma oli olnud paganlik ning jumalikul tahtel selle riigi keel hääbus; Konstantinoopoli näol oli ilmunud uus ja tõeline Rooma, kus räägiti keelt, mida oli kasutanud Jumal ise. Küll vastas tõeale, et pühakirja vanema osa tekst oli sõnastatud heebrea keeles, kuid tõeliselt pühadeks ülenesid jumalikulid käsusõnad alles siis, kui seitsekümmend äravalitud ja Püha Vaimuga õnnistatud interpreeti olid jumaliku sõnumi esitanud kreeka, see tähendab meie Issanda ja Lunastaja keeles. Uues ja tõelises Roomas ei räägitud enam paganliku, vaid jumaliku kõlaga keelt.

Jumaliku äravalituse arvestamisel tundus lausa endastmõistetav, et paganlik eellugu, olgugi muidu hiilgav, ei saanud ilmuda kaasaegsest olukorrast ülemana. Bütsants oli ainus legaalne impeerium, mille sünniaeg suubus müütilisse hämusse ja kus Romuluse vaim ikka veel elas; juba Esimene Rooma jõudis säärase täiuslikkuseni, et just tema oli Jumal määranud

oma Poja tegevuse tunnistajaks; mida siis arvata teisest Roomast, kus jumalik keel ja vaim olid ülenenud igapäevasuse tasandile? Impeeriumi lääneosa, mille barbarid olid ilma jätnud igasugusest legaalsusest, oli ootuspäraselt ilma ka jumalikust vaimuvalgusest; kreekakeelse teoloogia kõrval oli ladinakeelsete „isade“ mõttevara paremal juhul kehvakeseks täienduseks. Augustinus, „ladinlaste“ suurkuju, kaitses jaburust, mille kohaselt ristimata lapsed pidid möödapääsmatult saama põrgu pärisosaks; kui tipp esindas säärast taset, siis missugustena pidid „kreeklastele“ ilmuma teisejärgulised ladinakeelsed skribendid?

Ei ole selles midagi kummalist, kui meil tuleb võtta teadmiseks, et iidse Konstantinoopoli võimukandjad kohtlesid Läänest saabunud barbareid suurelise üleolekuga. Võim, teadagi, on alati sisendanud aukartust; pärinegu selle kehastaja missugusest seisusest tahes – reaalne jõud, mille rakendamine oleneb ainuüksi võimu saavutanud inimesest, ülendab möödapääsmatult ka rakendajat. Prantsuse aristokraadid tunnistasid Napoleoni tähisena ainult „härra Buonapartet“, kuid Austrias, see tähendab Püha Rooma keisririigi valitsejate perekonnas, osutus too Buonaparte kõigiti kõlblikuks kosilaseks. Aga vaimset laadi üleolekut, mida suurem tunneb väiksema ja vanem noorema suhtes, see siiski ei kaota. Ivan Groznõi irvitas Rootsi kuninga õukonna üle; mis õukonda sai seal olla, kui riik oli väheldane, noorepoolne ja võõra ülemvõimu all veel pealekauba? Ligilähedaselt samal viisil võidi Bütsantsis kohelda ka Karl Suure lähikonda; jõud, mille nood barbarid võisid käiku lasta, vääris kindlasti arvestamist, kuid väärikutundega nad hiilata ei saanud. Kena impeerium küll, kui see klopsiti kokku aladel, mida tervelt kolme aastasaja jooksul valitsesid kõikvõimalikud röövljõugud!

Aga see kõik ei muuda lõpptulemit: Augustinuse, ärapäolatud barbari „Pihtimused“ vilksatavad mõnikord tänini kõige loetumate raamatute nimistuis, kuid Bütsantsi määratud kirjasõnast, mida viljeldi terve aastatuhande vältel, pole ükski teos sellist tuntust saavutanud; kogu nähtus on juba ammu puhtanisti „ajaloo“ pärisosaks tunnistatud. Itaaliast sai Ida-Rooma impeerium alguse ja seal ta ka viimast korda vilksatab; saame nimelt kuulda, et türklaste kätte langenud Konstantinoopolist olevat Itaaliasse saabunud pagulasi, kes töid kaasa kreekakeelseid käsikirjalisi raamatuid. Kuid mõistagi hooliti uuel kodumaal ainult manuskriptidest, millel toretsesid paganlikelt kreeklasilt pärinevad tekstid; bütsantslastelt endilt pärineva vaimuvaraga on tänini tuttav kõigest kitsuke ringkond.

Enamgi veel; paistab selle poole, et tutvus Bütsantsist pärineva vaimuvaraga, olgugi mitte just eriti põhjalik, pole eurooplastele jätnud kuigi head muljet; igatahes näib seda tõendavat „Võõrsõnade leksikoni“ neljas trükk, milles „bütsantinismi“ tähendust määratletakse sõnadega „lõmitav-alandlik suhtumine ülemaise, orjameelsus (oli omane Bütsantsi õukonnale)“. Teadagi pole kõnealuse mõiste kasutamine meil just sagedane ja see asjaolu võib panna küsima, mispärast peeti tarvilikuks mõiste sissevõtmist leksikoni; seletuse korras võib viidata kas või „Fremdwörterbuchile“, mis on Ida-Saksamaal välja antud 1958. aastal: selles nimelt esineb saksakeelsena „Võõrsõnade leksikonis“ toodud määratluse algkuju. Aga kõige kujukamalt ja ühtaegu kõige täpsemini on bütsantinismi olemuse kokku võtnud Jaan Kross, kes laseb Paul Esimesel ütelda: Venemaal on ainult see mees suur, kes minuga räägib, ja niikaua, kuni minuga räägib. Meeldiva ühetähenduslikkusega on seda teinud ka Ivan Groznõi oma läkituses Andrei Kurbskile: „Seni pole Venemaa valitsejad mitte kellegi ees aru andnud, neil on olnud voli oma alamaid edutada või hukata ning mitte üheski kohtus nad alamate pärast pole käinud.“

Teatavasti püüeldakse sõnastikes keelekasutuse kokkuvõtliku ja üldistava esituse poole; antakse mõistele negatiivne tähendus leksikonis, siis ei saa ka üksikkasutajad sellest normist hälbida. Ja tõepoolest: Thomas Mann võis küll rääkida „pühast Vene kirjandusest“, kuid oma eitava suhtumise väljendamist ta alustas sõnadest „Bütsantslik Venemaa“ (*das byzantinische Russland*).

Oleme bütsantsliku autokraatia kord teadmiseks võtnud, siis ääri-veeri peaksime juba

aimama sedagi, mispärast pidi kristlik kirik lõhenema apostellikuks õigeusuks ja läänelikuks katoliikluseks. Mõistagi oli dogmaatilist laadi lahknevus (kas Püha Vaim lähtub Jumal-Isast ja -Pojast või ainult Jumal-Isast) seejuures kõigest ajendajaks; erinevad hoiakud ja arusaamad hakkasid ilmnema ammu enne „kirikulõhet“ ning need, kadumata tänase päevani, on niisama selgelt äratuntavad, nagu hakkab silma vaimulike erinev välimus: õigeusu kleeerus, ikkagi Kreeka filosoofide mantlipärija, kannab habet, sellal kui „ladinlased“, roomalike traditsioonide jätkajad, ilmuvad raseerituna.

Ainult inimesed, kes juba ette loobuvad igasugusest mõtlemisest, toonitavad üldinimlikkuse momenti sedavõrd määravana, et peavad erinevust oriendi ja oktsidendi vahel luuliks; tegelikult ilmnevad kõikvõimalikud erinevused isegi pisiasjus, näiteks surmamõistetute hukkamise rituaalis. Kreeklastel oli tavaks surmamõistetud kuristikku kukutada või sundida nad mürki jooma; sootuks teistsugune pilt avaneb, kui kohtume „süüria kultuuri“ („maailma vanima“, nagu ütles Lion Feuchtwanger) näidistega: esimestena tulevad vastu reljeefid, millel kujutatakse TEIVASTATUD figuure; ju siis sedalaadi kujutisi soositi kõige rohkem. Ja mida põhjalikumalt orientalistikaga tegelda, seda imelisemalt annavad endast märku inimloomuse võimed leiutajana: kõikisugu teivastamiste ja ristilöömistega kannul (ristilöömise võtsid roomlased üle Pärsia impeeriumist) tulevad põletamised, nülgimised, keetmised, keevasse õlisse uputamised ja muud orientaalsed kaunidused; nende taustal jaapanlaste harakiri, s. t. kõigi soolikate läbilõikamine, mõjub millegi hingeülendavalt õilsana.

Inimloomus on end kõikjal näidanud ühtmoodi puudulikuna ja ennist toodu ei pretendeeri selle tõsiasja vaidlustamisele, aga nii palju tohime siiski eeldada, et avaldumisviisid on erinevates maades kujunenud erinevaks. Hiinlased näiteks lähtusid aastatuhandete jooksul veendumusest, et kõik sõjavangid kuuluvad tingimata kastreerimisele; pole tõenäoline, et mõni *ying* või *yang* nad sellest tarkusest teadlikuks tegi: usutavam tundub, et nad olid inimsuse mõnitamises tundnud ära omaette väärtuse.

Kui erinevus küünib konkreetsete ja äärmuslikku laadi näideteeni, siis selle avaldumises üldisemat laadi nähtuste puhul pole midagi ebaloomulikku. Algusest peale hakkab silma, et klassikaline antiikühiskond on elukorralduse osas orientaalset despotiaist mitmekesisem ning dünaamilisem, ja mingil määral erinevus, mida varem on iseloomustatud oriendi ja oktsidendi vastasseisuna, annab endast märku tänase päevani. Aga ühtaegu peaks ka ütlemata selge olema, et tõestada pole sedalaadi väiteid võimalik. Iga raamatuhuviline peaks ometi teadma, kuidas on ilmunud pentsik kujutus tõestatavusest: loodusteaduste areng oli 19. sajandiks saavutanud säärase kõrguse, et otsekui iseenesest ilmus veendumus, mille kohaselt inimkeel ja inimühiskond on oma arengus järginud seaduspärasusi niisama järjepidevalt nagu elutute ainete maailm. Ja sealtpäele ajalugu, varem tõsielul rajanev jutustus ammuseist asjust, muutus „teaduslikuks“.

Pole võimalik näidata põhjuslikkuse avaldumist usaldusväärset, aga sellest ei johtu, et mõtteharjutusi tuleks pidada lubamatuks; meil on täielik õigus huvituda küsimusest, milles võiks näha seletust Lääne-Euroopa iseäralikule arengule. Oleme juba nentinud, et langedes kaotas Rooma impeeriumi lääneosa selle, mis jäi alles idapoolses osas; ja vahest tohiksime arvata, et selles puuduses sisaldus ka mõningane virgutav stiimul. Bütsantsis valitses ühtset riiki üks keiser ning seal juhitudi ainuõigest usust; sellest kõigest võis Läänes leida ainult jäänukeid või algeid. Isegi ühtset usku ei olnud, mida siis veel rääkida ühtsest riiklusest või legaalseist valitsejaist?

Just see algne segadik sobiks ehk kõige paremini, kui üritaksime tungida Lääne-Euroopa iseäraliku arengu põhjusteni: mis Bütsantsis oli esindatud täiusele läheneval määral, puudus Läänes peaaegu täielikult. Kristlaste seas kuulus juhtseisund ketserlikele aarialastele, kuid nemad esindasid peaaegu tippset; rohkem esines sääraseid, kes olid küll ristitud, kuid kellel ristimise tähendusest polnud aimugi. Idapoolsemad alad aga olid veel täielikult sõgeda

paganluse meelevallas: isegi vormitaiteline ristimine oli seal kaugema tuleviku muusika. Mida siis veel arvata tollasest riiklusest? On keegi põgusaltki lugenud Toursi Gregoriuse kroonikat, siis ta ennist toodud retoorilist küsimust enam ei esita. Küsimust valitsejast tõlgendati otse loomulikult kõige arusaadavamal viisil: röövlipealik, kelle jõud toimis momendil kõige tõhusamalt, oli endastmõistetavalt ka valitseja, kellele nõrgemad pidid kuuletuma.

Purustatud Lääne-Rooma impeerium, mille regaalid olid 476. aastal saadetud Konstantinoopolisse, järgis algusest peale kaht suurt sihti, mis Bütsantsis olid täiesti tundmatud: loomist ja ennistamist; esimese all tuleb mõista ühtse ja tõelise ristiusuni jõudmist, teine aga märgib Rooma impeeriumi hiilguse taastamist. Pole raske märgata, et sellises kahesuses tuleb ilmsiks silmatorkav vasturääkivus; nii palju ometi mäletati, et just paganlik impeerium oli esinenud ristiusu kõige hirmsama vaenlasena. Eusebiose kroonikast peale tunti kümnet kristlaste tagakiusamist, mis impeeriumis olid aina kordunud, et jumaliku ilmutuse tunnustajaid maisest hädaorust täielikult kaotada. Nero, kurikuulus Antikristus, oli kristlaste ärapähitsetud ihusid kasutanud tulelontidena ja väga paljudega noist ärapähitsetuist söödeti kiskjaid; jääb mulje, et sääraсте pärimuste taustal pidanuks iga kristlane „Igavese Rooma“ nimegi arvama suurimate jäleduste hulka. Paraku oli see jäledus tagantjärele muutunud kütkestavaks. Tohib ehk arvata, et ammuse hiilguse võimendumisele aitas tõhusalt kaasa nn. rahvasterännuga kaasnev anarhia; paganlik Rooma oli ju olnud kristlaste surmavaenlane, kuid selle eest missugune! Uutes oludes aga ei teadnud ükski, keda pidada vaenlaseks või sõbraks; koletu hiigelriigi asemele oli ilmunud kõikvõimalike röövlijõukude tohuvabohu, kelle seas, nagu põhjakihtide puhul ikka, tunnistati ainult üht väärtust: röövimist ja purjutamist. Veel sadakond aastat tagasi olid kõik olnud Rooma riigi kodanikud, uutes oludes oli selle üleva teadmise asendanud küsimus, kas homme päev ikka kujuneb nii õnnelikuks, et kunagine Rooma riigi kodanik leiab end elavate seast?

Tervelt kolm aastasada jätkus anarhia, mille valitsedes, võime ehk arvata, edestas hävitamine loovust, kuid seda rohkem paneb hämmastama positiivset laadi lõpptulemus: aastal 800 ilmus maailma taas ammuse hiilguse säravaim kehastus, seekord juba PÜHA Rooma Impeeriumi nime all. Praegu võib ajuti kuulda, et Karl Suur leidvat hindamist nüüdisaegse Euroopa esiisana; tuleks mõnnda, et see tähis on väga õnnestunud. Sest juba keisririigi taastamise ajast peale annab endast märku kahesus, mis pole kadunud tänase päevani. Esmast ülesannet näeb PÜHA riigi keiser ootuspäraselt täisväärtusliku kristluseni jõudmises; on ju vahepealsete sajandite jooksul tehtud kõik, et vaimuelu täielikult suretada. Koguni vaimulikud ei oska enam lugeda, ja isegi kui nad oskaksid, siis oma oskust nad täisväärtuslikult rakendada ei saaks; nimelt on kirjasõna vahepealse barbaarsuse läbi sedavõrd kannatanud, et korralikust pühakirja tekstist saadakse ainult unistada. Niisiis tuleb õpetatud mehi juurde meelitada „välismaalt“.

Ja siitpeale tuleb rääkida taastatud impeeriumi teisest poolest. Teatavasti kestis roomlaste riik pikki sajandeid, kogedes pidevaid muundumisi, ja seepärast oli ennistajail alust tunda huvi, missugune riik ennistati. Loomulikult kõige hiilgavam; too, mis Augustuse ajal oli kõigile asukaile taganud kestva rahu ja õnnepõlve ning mille jätkudes oli vaimuelu saavutanud kõige kõrgema tasandi. Augustuse lähikonda kuulusid Vergilius ja Horatius; niisiis hakkasid ka Karl Suure lähikondlased kandma ammuste suuruste nimesid, et vähemasti sümboolselt tõendada maailmariigi elluärkamist, mida oli valitsenud Augustus. Kõige kokkuvõtlikumalt nimetatakse seda nähtust „Karolingide renessansiks“. Asi on selles, et paljanisti nimede kandmisega asjaosaliste püüdlused ei piirdunud; nad tegid kõik, et oma tegevusega endale ja teistele tõendada, kui äratuntav on sarnasus nende ning ammuste paganliku Rooma kuulsuste vahel.

Üldistavalt tohiksime arvata, et Karl Suure aegadest peale on Lääne-Euroopa järginud ühtaegu kaht vastandlikku suundumust, minevikulist ja tulevikulist: esimene innustas ammuse suuruse taastamisele ja kontinendi ühendamisele, sellal kui teise ülistajad lakkamatult kuu-

lutasid, et siinpoolsus on ainult üürike sissejuhatus, mille käigus kristlased, igaüks eraldi, peaksid end vääriiselt ette valmistama, et pälvida tõelist elu taevariigis. Ja kui ennist toodud ebamäärase kõlaga ütlemised taandada arusaadavaks, siis tulemus ilmuks probleemiseadena: kumba pidada olulisemaks, maist suurst või taevariiki? Varasematel aegadel on sedasama väljendatud sõnastusega: kristlikule keskajale andis peasisu keisri vastasseis paavstiga.

Siinkohal väärib meenutamist, et püha impeerium, mille Karl Suur taastas, lagunes peagi pärast tema surma; ja kummalisel kombel arvati pärandatavate väärtuste hulka ka keisritiitel: see sai osaks pojale, kes päris impeeriumi idapoolsed valdused. Sealtpeale muutus tulevane Saksamaa Pühaks Rooma Riigiks.

Praegu kõlavad sedalaadi jutud aegunult, kui mitte lausa arhailiselt, kuid varasematel aegadel valitses teistsugune üldsuhutumine; Dante näiteks pidas Püha Rooma Impeeriumi valitsejat tõeliseks Caesariks ning ta palus kõige tungivamal toonil, et vanaroomaliku hiilguse kehastaja pööraks vääriiselt tähelepanu Itaaliale, kellele tuhatkond aastat tagasi oli kuulunud keskne seisund. Dante isiksusest jääb mulje, et ta oleks otsekui Euroopa vastandlike suundumuste koondkehastaja. Kristlus täidab jäägitult kogu tema vaimuelu ja vormiliselt kuulub ta gvelfide „parteisse“, aga ta on KEISRI meelne gvelf; või siis üldarusaadavas sõnastuses: Itaalia suurluuletajal pole kahtlust, et iga tõeline kristlane peab mõtlema ennekõike taevariigist, kuid maist laadi hädad kallutavad tema sümpaatia siinpoolsuse valitseja, s. t. keisri poole. Tema kaasaegsed on veendunud, et päikesena särava paavsti kõrval on keiser kõigest kuu, kuid luuletaja peab kohasemaks korrektiiv: päikese seisund tuleb omistada mõlemale, paavstile ja keisrile.

Dantest peale hakkas vaekauss kalduma siinpoolsuse kasuks. Veel 11. aastasaja lõpuveerandil oli keiser Canossas kannatlikult külmetanud, oodates, millal paavst soostub tema kahetsemisi ära kuulama; nii vägeva relvana toimis tollal kirikust lahutamine, s. t. igavese hingeõndsuse kaotus. Ka Dante ei uskunud, et miski saaks olla kõrgem hinge jäävusest, kuid ometi tema, üdini kristlane, pidas keisrit toimijana paavstist tõhusamaks. Ja tõepoolest, kas sai siis kõikvõimsat osa etendada paavst, kelle Prantsuse kuningas oli elama määranud Avignoni?

Möödus kolm sajandit ning selle aja jooksul kaotas anateem, viie aastasaja eest relvana kõikvõimas, tunduva osa oma vahedusest; Luther igatahes sellele suurimat tähendust ei omistanud. Tema nimelt, tulevane Usupuhastaja, oli avastanud, et tervelt viieteistkümnelt sajandi jooksul oli jumalasõna tõlgendatud puudulikult; alles Luther suutis õigesti mõista iga piiblisalmi tõelist tähendust. Tegemist on vist kõigi aegade kõige erakordsema vastasseisuga: kes peale Lutheri sõandanuks kuulutada kehtetuks viisteist aastasada järgitud traditsiooni? Veel Athanasios Suur, 4. sajandil tegutsenud kirikuisa, oli kõigutamatu oma veendumuses, et kristlaseks tuleb hakata vabatahtlikult, vähimatki sundi kogemata; usupuhastusest peale seevastu muutus valitsevaks veendumus: *cuis regio, eius religio*, see tähendab, et religiooni üle otsustab maine valitseja. Liivimaa rüütelkond tunnistas Lutheri eksimatuks, järelikult muutusid ka talupojad paugupealt luterlasteks. Uusaja algupoole hooliti usuasjust ainult riiklikul tasandil, Prantsuse revolutsiooni käigus aga kuulutati religioon iga kodaniku eraasjaks.

Selleni jõuti Euroopas tulevikulist suundumust järgides; nüüd katsume selgitada, missuguseid tulemusi andis minevikuline suundumus, s. t. püüdlus ennistada kaotsiläinud ühtsust. Usupuhastuse aegadel oli paavstide positsioon sedavõrd nõrgenenud, et üks nendest värises isegi oma elu pärast, kui Püha Rooma impeeriumi keiser oli Püha Isa intriigitsemist neimanud „Rooma kotiga“; niisiis ei saanud enam juttugi olla paavsti ja keisri vastasseisust. Aga see ei tähenda, et Euroopa ühendamise idee oleks toimunud vähem paleuslikult; erinevus varasemast sai väljenduse ainult selles, et paavsti osa hakkas täitma Prantsuse kuningas.

Mõistagi pole siin pääsu huvist küsimuse vastu, millega Prantsusmaa pretensioonikust seletada; eks tõenda juba Püha Rooma impeeriumi keisri tiitel, et Euroopa ühendamine

pidanuks kuuluma tema kompetentsi. Paraku tuleb mõnda, et keisri kasuks kõnelevad ainult vorm ja välisus; kui huvituda tagapõhjast, siis tuleb esimene kõrgis asjus loovutada Prantsusmaale. Teadagi ei loojunud Karl Viienda impeeriumi kohal iialgi päike, kuid nende valduste kõige väärtuslikumaks osaks olid tillukesed ja töökad Madalmaad. Kontrast Gallia ning Germania võrdlemisel avaldub nii silmatorkavalt, et peagi sunnib mõnna: võrrelda üldse ei saa. 16. sajandil sai Prantsusmaal teoks tõeliselt suur kirjandus (Montaige'i loetakse ja tõlgitakse tänini), sellal kui Pühas Rooma Riigis jäi vaimuelu rahvaraamatute tasandile. Niisama karjuvalt annab erinevus endast märku ühiskonna korraldamisega seostuvas küsimus: usuõdadele Prantsusmaal tegi Henri IV lõpu juba 1598. aastal, kuid Pühas Rooma Riigis ei suudetud seda eeskuju jäljendada: seal nimelt puhkes 1618. aastal Kolmekümneaastane sõda, mille jooksul hukkus vähemalt neljandik impeeriumi elanikkonnast.

Sedalaadi näidete najal peaks muutuma mõistetavaks, mispärast just Prantsusmaa hakkas Euroopas pretendeerima esimesele: Euroopa ühendamise Prantsusmaa egiidi all mõtiskles juba eelmainitud Henri IV, kes 1610. aastal mõrvati. Järgnevalt muutus see idee väga südamelehedaseks kardinal Richelieu'le; ennekõike selles tuleks näha põhjust, mispärast astus katoliiklik Prantsusmaa Kolmekümneaastasessesse sõtta protestantlike vürstide poole. Toimeviis põhjustas nõrdimust juba 17. sajandil, kuid ikkagi ei tuleks seda võtta Richelieu täieliku usuleiguse avaldumisena: ta juhendus ainult teadmisest, et pärast Saksamaa killustumist ei tule Püha Rooma riik Euroopa ühendajana enam kõne alla. Pärast Richelieu'd valitses Prantsusmaal Louis XIV, kelle õukonda hakkas jäljendama kogu Euroopa: isegi kahvli kasutamist olivat tõhusalt edendanud Päikesekuninga eelistatud viis.

18. sajandil kujunes Prantsusmaa vaimne hegemoonia peaaegu endastmõistetavuseks; Aleksander I ja Friedrich II pidasid küll Prantsusmaaga sõda, kuid määrusi sõnastasid nad selle käigus ikka prantsuse keeles. Venemaa suurmõisnike salatrükikodades paljundati prantsuse valgustajate teoseid, mida avalikkuses teadagi ei soositud. Kristlikule moraalele anti Suure Prantsuse revolutsiooni ajal ilmalik sõnastus ja üldnimetuseks pandi sellele teisendile „inimõigused“. Religioon ise, nagu ülalpool juba osutatud, kuulutati iga inimese eraasjaks.

Revolutsiooni saavutuste tutvustajaks kujunes Napoleon, kes lühikese ajaga allutas oma võimule peaaegu kogu Euroopa; Prantsuse impeeriumis sai Euroopa ka poliitilise ühenduse ja seepärast tehti aegunud eelkäijale, Pühale Rooma riigile Napoleoni ediktiga 1806. aastal lõpp.

Prantsusmaa ülevõim, nagu üldiselt teada, osutus väga lühiajaliseks, kuid seda tõhusamalt arendati Prantsuse revolutsiooni saavutusi rahumeelsuse vaimus. Proudhon kirjutas teose „Mis on (era)omand?“, milles sisaldus ka väga arusaadav seisukoht: (era)omand on vargus. Vargus kuulub halvimate kuritegude hulka; niisiis ei saanud kuritööle rajatud ühiskonnal eluõigust olla ja nii jõuti äratundmisele, et eraomandi vastand, ühisomand, peaks inimsoole tagama õnne. Heinrich Heine laulis: „Juba siin, maa peal, / me rajame taevariigi!“

Sellise lõpptulemuseni on viinud areng, mis algas Karl Suure ajal kahe suundumuse järgimisest. Mida siis kokkuvõtvalt arvata? Tulevikuline suundumus, orientatsioon taevariigile viis maa peale laskumiseni. Maistes oludes avastati, et õnne tagab inimsoole ühisomand, kuid selline arusaam osutus liiga lihtsustavaks. Sellegipoolest jääb vaieldamatuks, et väga vähe leidub inimesi, kes suudavad ära elada riiklikke ettekirjutusi vajamata. Ja mida rohkem neid koguneb, seda sotsialistlikumaks inimeste elukorraldus muutub.

Minevikuline suundumus, mille ajendajaks kujunes vajadus taastada Rooma impeerium, osutus veelgi tulemuslikumaks. Pärast Teist maailmasõda hakati Prantsusmaal Euroopa ühendamise asja jälle ajama ning liidus Saksamaaga see ajapikku saigi teoks. Mispärast küll loodetakse ühinemisest nii palju? Justkui poleks teada, et ühinemisele saab järgneda ainult lahkuminek.